

Die voorposdenke van W.P. Esterhuyse, soos weerspieël in die pers (1973–1987)

Johannes D. Froneman

Johannes D. Froneman, onafhanklike navorser

Opsomming

As prominente Afrikaner-intellektueel is prof. Willie Esterhuyse se politieke denke in die jare 1973 tot 1987 wyd in die pers weerspieël. Esterhuyse het deurgaans mede-Afrikaners tot 'n nie-diskriminerende houding jeens mense van kleur aangemoedig en as kampvegter vir 'n nuwe grondwetlike bedeling opgetree – wat dan ook in 1983 'n werklikheid geword het. Hy verdedig telkens sy posisie as verligte¹ kritikus en bly jare lank lojaal aan die regerende Nasionale Party en Afrikaner-Broederbond. Maar in 1987 kom hy finaal tot die gevolgtrekking dat hervorming verder gevoer moet word en dat die Nasionale Party nie meer die geskikte voertuig daarvoor is nie.

Hierdie artikel gee 'n oorsig oor hoe sy denke tot op daardie punt ontwikkel het en hoe die koerante telkens ruimte daaraan gegee het. Daar was 'n onuitgesproke vennootskap tussen Esterhuyse en die koerante wat bes moontlik 'n belangrike rol gespeel het in die voorbereiding van kiesers vir hervorming. Dit bevestig die agendastellinghipotese, naamlik dat koerante enersyds 'n agenda aan lesers voorhou van waaroor om te dink, terwyl lesers (of, in hierdie geval, 'n meningsvormer soos Esterhuyse) 'n rol speel in die verskaf van menings aan die koerant.

Hoewel die invloed van koerante nie met stelligheid bepaal kan word nie, is hierdie artikel in wese 'n gevallestudie van hoe die geloofwaardigheid van 'n bron tot herhaalde blootstelling kan lei en bydra tot 'n konsekwente boodskap wat lesers oor tyd heen tot 'n verandering in denke kan lei. So loop politieke en mediageskiedenis hand aan hand, maar geen afleiding kan oor die invloed deur Esterhuyse op lesers gemaak word nie. Dit moet eerder met versigtigheid binne die konteks van die multistapvloeimodel geplaas word – 'n model wat klem plaas op die kompleksiteit van invloed en hoe dit via die media en gebruikers selfs na nie-gebruikers deurvloei. Hierdie gesigshoek relativeer die belang van die media in 'n mate en plaas ook klem op die rol van aktiewe gebruikers en ander rolspelers.

Daarmee word die rol van 'n openbare intellektueel soos Esterhuyse nie geringgeskat nie; dit beklemtoon wel die veelkantigheid van 'n politieke beïnvloedingsproses binne 'n demokratiese konteks.

Trefwoorde: Afrikaner-intellektueel; agendastelling; apartheid; koerante; multistapvloei-model; Nasionale Party; persdekking; politieke denke; W.P. Esterhuyse

Abstract

The front-line thinking of W.P. Esterhuyse, as reflected in the press (1973–1987)

As a prominent Afrikaner intellectual, Prof. Willie Esterhuyse's political thinking during the years 1973 to 1987 was widely reflected in the press. Throughout this period, Esterhuyse consistently encouraged fellow Afrikaners to adopt a non-discriminatory attitude toward people of colour and acted as a champion for a new constitutional order – which indeed became a reality in 1983, although a fully democratic dispensation only emerged twelve years later. He repeatedly defended his position as an enlightened critic and remained loyal for many years to the ruling National Party and the Afrikaner Broederbond. However, in 1987 he ultimately concluded that reform needed to go further and that the National Party was no longer the appropriate vehicle for this. He was soon after drawn into a new role, that of facilitator of talks about talks between the government and the African National Congress.

This article poses two key questions:

- How did his thinking develop up to the point he broke with the ruling National Party? and
- How should one assess his possible influence on the Afrikaans public?

The possible influence of W.P. Esterhuyse's thinking, given the press coverage it received, is examined in light of certain media-theoretical perspectives, namely the agenda-setting theory and the multi-step flow model, which are themselves the outcome of decades-long debates on the influence of the media. The consistency of his message is also relevant, as it may contribute to acceptance.

The aim is not to deal with the empirical material deductively; nor does the article intend to test or develop the theories/models inductively. The sole purpose is to describe the historical development of Esterhuyse's thought, but specifically as it was reflected in the press. It is therefore situated within a media-historical and media-theoretical context, and against the background of the multi-step flow theory, which offers a valuable framework for understanding how media messages are dispersed in societies. It also recognizes the active role of other opinion leaders and audiences' role in interpreting media content.

The use of Esterhuyse's own news-clip collection can be described as a convenience sample. The themes (e.g., discrimination, the necessity of good relations, and political reform) were identified, grouped chronologically, and recorded – each time with reference to the specific publication and occasion (where applicable) during which Esterhuyse delivered a lecture or speech that was reported on.

The qualitative analysis of reports, letters, articles, and reviews provides an indication of Esterhuyse's thinking, how it developed over time, and how certain newspapers paid attention to it. The focus is therefore on Esterhuyse, not the newspapers as such. The main goal is to trace his developing thought, but specifically insofar as it was covered in newspapers. His books are not addressed here, except to the extent that they received press coverage.

Esterhuyse was clearly presented by newspapers as a thought leader, although he was by no means the first Afrikaner intellectual to express open criticism of aspects of Afrikaner thought, especially concerning apartheid. Because newspapers regarded his thinking as important enough to give attention to, they acknowledged him as an agenda-setter – and fulfilled that role themselves as well.

There was an unspoken partnership between Esterhuyse and the press that possibly played a significant role in preparing voters for reform. This affirms the agenda-setting hypothesis, which holds that newspapers, on the one hand, present readers with an agenda of what to think about, while readers (or, in this case, an opinion leader like Esterhuyse) play a role in providing opinions to the newspaper.

Although the influence of newspapers cannot be determined with certainty, this article is essentially a case study of how the credibility of a source can lead to repeated exposure and contribute to a consistent message that, over time, may lead readers to a change in thinking. In this way, political and media history go hand in hand, though no definitive conclusions can be drawn about Esterhuyse's influence on readers. Rather, this should be cautiously interpreted within the context of the multi-step flow model – a model that emphasizes the complexity of influence and how it flows via the media and users even to non-users.

This perspective to some extent relativises the importance of the press/media and also highlights the role of active users and other stakeholders. It does not diminish the role of a public intellectual like Esterhuyse; instead, it underscores the multifaceted nature of the political influence process within a democratic context. In a period where the press was still a major role player, it is important to note that intellectuals such as Esterhuyse were invited to write opinion pieces for newspapers or magazines.

As an Afrikaans intellectual who supported the National Party (NP), Esterhuyse had free access to the Afrikaans media. It is also noteworthy how the *Sunday Times*, as the largest newspaper in the country and a sharp critic of government policy, repeatedly gave Esterhuyse the opportunity to express his views. Esterhuyse's friend Tertius Myburgh, editor of the newspaper, may have given him prominent space for various reasons: The articles were highly readable, clearly had a reformist agenda, and may have attracted Afrikaans readers to the paper – thus a win-win situation.

An important further dimension of Esterhuyse's potential influence is that he and other commentators expressed opinions that newspapers could, at times, align with, or which affirmed viewpoints the newspapers had already taken. This closely ties in with the core idea of the multi-step flow model.

Together, these articles helped create a climate in which the ruling party could move away from a policy that excluded Coloured people and people of Indian descent from political representation to one in which they could take up their place in Parliament in 1983. After that,

the reality of Black citizenship could come to the fore, and thinking could move beyond the policy of independent national states (homelands). In the meantime, many discriminatory laws were repealed one by one, and the ground was prepared for what was to come.

Naturally, all this exchange of ideas in the media did not take place in a vacuum. The growing unrest among Black and Coloured people, as well as international pressure and a weakening economy, all played a role. But while some Nationalists saw this as a reason to dig in their heels (and even to break away and form the Conservative Party), others gradually abandoned their entrenched positions.

Could the opinions expressed by newspapers and spokespersons like Esterhuyse have contributed to this? According to the assimilation model, it is entirely possible: When people are exposed over a long period to a consistent viewpoint that challenges their own deeply held beliefs, change is possible. In Esterhuyse's case, he also frequently appealed to the Christian ethics of his fellow Afrikaners, thereby confronting them with questions that challenged their perspectives.

Although white voters still strongly supported the NP in 1989 and voted against the newly-formed Democratic Party, the majority of white voters accepted F.W. de Klerk's change in direction on 2 February 1990 without protest.

While many other factors were at play, the role of opinions expressed via newspapers is difficult to dismiss. Apart from the obvious agenda-setting role, its connection to the multi-step flow model is important. Greater understanding can be sought in light of the model's emphasis on ideas disseminated through communication networks. In this way, the thoughts of Esterhuyse (and others) were potentially disseminated to an ever-widening circle, but within a complex process where media messages were not directly transferred to a passive audience. Instead, intermediaries (fellow opinion makers such as politicians, cultural leaders, ministers, school principals) interpreted, relayed, and rephrased the message(s) before it reached an even broader public.

Therefore, one cannot make a definitive judgement about Esterhuyse's possible influence. Other theoretical and methodological approaches will open up different perspectives and may increase understanding of a remarkable figure, but they will necessarily have to take account of Esterhuyse as a front-line thinker on newspapers' news and opinion pages.

Keywords: Afrikaner intellectual; agenda setting; apartheid; multi-step flow model; National Party; newspapers; political views; press coverage; W.P. Esterhuyse

1. Inleiding

Prof. W.P. (Willie) Esterhuyse het oor 'n lang akademiese loopbaan bekend geword as pleit-besorger vir 'n regverdige staatkundige bedeling waarin menswaardigheid sentraal staan. Sy gedagtes het neerslag gevind in 'n groot aantal koerantbriewe en artikels asook in berigte oor sy talle referate en toesprake voor plaaslike en internasionale gehore. Hy het boonop verskeie boeke geskryf wat wyd aandag geniet het.

Esterhuyse is, gegrond op sy leidende rol as erkende akademikus, gewilde spreker, skrywer van talle artikels en boeke, asook hoëvlakse raadgewer, meermale as invloedryk bestempel.² Die toekenning van 'n eredoktorsgraad van die Universiteit Stellenbosch, die Stalsprys vir Filosofie van die SA Akademie vir Wetenskap en Kuns, die *Sunday Times* se prys vir politieke literatuur en verskeie ander eerbewyse spreek van die erkenning wat hy in bepaalde kringe geniet het. Noodwendig het sy denke nie orals byval gevind nie.

Sy rol as openbare intellektueel het later 'n heel ander dimensie gekry nadat sy geheime aan-voorwerk namens die Nasionale Intelligensiediens aan die lig gekom het. Dié werk het naamlik meegehelp dat samesprekinge en onderhandelinge sou begin wat tot die aanvaarding van 'n nuwe grondwetlike bedeling vir Suid-Afrika sou lei. 'n Bevestiging hiervan was dat Esterhuyse se fasiliteringsrol aan hom die Orde van Luthuli (silwer) besorg het.³

Tog is die uitgangspunt van hierdie artikel dat die invloed van sogenaamde meningsvormers en koerante nie sonder meer aanvaar kan word nie.⁴ Hierdie artikel fokus daarom nie primêr op Esterhuyse se moontlike invloed nie (en daarmee saam die invloed van koerante nie) maar op die basiese inhoud van sy standpunte en die wyse waarop enkele belangrike Suid-Afrikaanse koerante oor sy hervormingstandpunte berig het, aan hom ruimte gegee het om in briewe en artikels sy standpunte te artikuleer, en meestal ondersteunende kommentaar daarop gelewer het. Dit is dus 'n politieke geskiedenis wat binne 'n bepaalde koerantkonteks afspeel.

Ten slotte word die multistapvloeimodel aan die orde gestel as korrekatief op enige afleiding wat moontlik gemaak sou kon word dat Esterhuyse se invloed sonder meer afgelei kan word van die omvang van die persdekking wat hy oor die tydperk 1973 tot 1987 geniet het.

'n Oorsig oor alle berigte en artikels is buite die bestek van 'n artikel; vandaar dan die keuse om hier primêr gebruik te maak van die knipsels wat Esterhuyse self gehou het. Op sigself is dit nuttig om te sien watter persdekking hy self onder oë gekry het – ook dié waarin hy gekritiseer is – en wat hy as belangrik genoeg geag het om te bewaar.⁵ Die uitsondering is die reaksie op sy boek *Afskeid van apartheid*, waarvan sy knipsels verlore gegaan het. Hier word hoofsaaklik van SA Media se berigte op Sabinet gebruik gemaak, aangevul deur berigte in *Die Burger*, soos gevind in die hoofbiblioteek van die Universiteit Stellenbosch.

Dit moet in gedagte gehou word dat koerantgroepe berigte gedeel het. 'n Berig in *Die Burger* sou deurgaans ook in (*Die*) *Volksblad* en (*Die*) *Oosterlig* neerslag kon vind en sedert September 1974 in *Beeld*, as vierde dagblad in die destydse Naspersgroep. Dieselfde geld die Perskorkoerante (sedert 1972), wat beteken dat berigte in *Die Transvaler* bes moontlik ook in *Die Vaderland*, *Hoofstad* en *Oggendblad* kon verskyn het. Die Argusgroep (nou Independent Media) het *The Argus*, *The Star*, *Daily News*, *Pretoria News* en *Diamond Fields Advertiser* ingesluit, waar 'n soortgelyke deling van berigte normaal is. 'n Knipsel uit een koerant is geen waarborg dat dit wel in die ander koerante in die groep gebruik is nie, maar 'n wyer leserskring as die betrokke koerant was heel moontlik. Die gebruik van sodanige berigte het uiteraard van die betrokke koerant afgehang: Was daar ruimte vir sodanige berig of artikel en het die redakteur dit as belangrik geag?

Ook moet onthou word dat dagblaie in die 1970's en 1980's veel groter sirkulasies as vandag gehad het;⁶ radionuus en -aktualiteit was beperk tot stasies van die SAUK; TV-nuus en -aktualiteit het eers in 1976 op die toneel gekom en was onder streng ideologiese beheer (vgl. Froneman 2023:228–45). Die internet en sosiale media het in die verskiet gelê. Kortom, die vloeï van menings het grootliks van koerante afgehang, hoewel die Afrikaanse koerante nou aan die regerende

Nasionale Party (NP) verbonde was en hulself nie dieselfde vryheid as die Engelstalige koerante toegeëien het nie. Die Afrikaanse koerante het hulle meer beperk tot menings wat die beleidrigtings van die NP ondersteun het.⁷

Die oorweldigende steun wat die NP in die 1970's by die stembus geniet het, die Inligtingskandaal, die stigting van die Konserwatiewe Party en onsekerheid of die wit kieserskorps hervorming sou aanvaar, die sterk Ja-stem in 1982 wat tog gelei het tot die (nuwe) 1983-grondwet, maar ook die onstuimige jare van noodtoestande en die voortslepende grensoorlog vorm alles deel van die agtergrond waarteen die betrokke berigte, briewe en artikels gelees moet word.⁸ Dit was geen "maklike" tyd om 'n afskeid van apartheid en ingrypende politieke hervorming te bepleit nie.

Die benutting van Esterhuyse se eie versameling kan as 'n gerieflikheidsteekproef bestempel word. Die temas (bv. diskriminasie, noodsaak van goeie betrekkinge en politieke hervorming) is geïdentifiseer, chronologies gegroepeer en aangeteken – telkens met verwysing na die bepaalde publikasie en geleentheid (indien van toepassing) waartydens Esterhuyse 'n lesing of toespraak gelewer het wat gerapporteer is. Die kwalitatiewe ontleding van berigte, briewe, artikels en resensies gee 'n aanduiding van Esterhuyse se denke en hoe dit oor tyd ontwikkel het en hoe bepaalde koerante aandag daaraan gegee het. Die fokus is dus op Esterhuyse, nie die koerante as sodanig nie. Die hoofdoel is om sy ontwikkelende denke na te gaan, maar dan spesifiek in soverre dit in koerante gedek is. Sy boeke word nie hier gehanteer nie, behalwe in soverre hulle persdekking gekry het.

Esterhuyse is duidelik deur koerante as 'n denkleier voorgehou, hoewel hy geensins die eerste Afrikaner-intellektueel was wat openlike kritiek op aspekte van Afrikanerdenke, veral rakende apartheid, uitgespreek het nie.⁹ Deurdat koerante sy denke as belangrik genoeg beskou het om aandag aan te gee, het koerante hom as agendasteller erken – en self ook die rol vervul.

Die artikel dui deurlopend aan hoe koerante Esterhuyse as meningsvormer gebruik het om 'n bepaalde lees- en denkagenda aan hul lesers voor te hou wat die koerante se eie politieke voorkeure gedien het. Die redes waarom hierdie denke 'n invloed op lesers kon gehad het, word aan die hand van enkele teoretiese insigte bespreek.

Die kernvrae wat hier aan die orde kom, is daarom:

- Hoe het W.P. Esterhuyse se denke in die pers ontvou?
- Hoe moet oor Esterhuyse se moontlike invloed geoordeel word?

2. Teoretiese perspektiewe

Uit die groot korpus van navorsing oor die tradisionele media kan enkele teoretiese vertrekpunte gehaal word wat ons help om die media en hul moontlike invloed te verstaan. Hierdie studies bou almal op die veronderstelling dat die media invloedryk is, hoewel daar skeptisisme is oor die direkte invloed daarvan (vgl. McQuail en Deutz 2020:82). Daarom is daar voortgaande navorsing oor die media om 'n beter greep te probeer kry op hierdie invloed, al gaan debatte meer dikwels oor epistemologiese beperkings van sodanige navorsing eerder as die media self (vgl. Livingstone 1996:305–24). Hier is die fokus doelbewus op die empiriese.

Die moontlike invloed van W.P. Esterhuyse se denke, gegewe die persdekking wat dit geniet het, word ondersoek in die lig van enkele mediateoretiese perspektiewe, te wete die agenda-stellingsteorie en die multistapvloei-model, wat op hul beurt die uitvloeisel is van die dekade lange debatte oor die invloed van die media. Die konsekwentheid van sy boodskap is ook ter sake, aangesien dit kan bydra tot aanvaarding (vgl. De Fleur en Dennis 1991:559–61).

Die doel is nie om deduktief met die empiriese stof om te gaan nie; ewemin wil die artikel op induktiewe wyse die teorieë/modelle toets of uitbou. Die uitsluitlike doel is die beskrywing van die historiese ontplooiing van Esterhuyse se denke, maar dan soos dit in die pers weerspieël is. Dit word dus binne ’n mediahistoriese en mediateoretiese konteks geplaas, en wel teen die volgende teoretiese agtergrond:

The multi-step flow theory offers a valuable framework for understanding how media messages circulate in modern societies. It recognizes the active role of opinion leaders and the autonomy of audiences in interpreting media content, providing a more nuanced view of communication. While it has its limitations, particularly in terms of measuring the influence of opinion leaders, it remains a relevant and insightful theory [...]. (Anon. 2025)

Dit moet duidelik verstaan word dat hierdie teoretiese perspektief geen meetbare raamwerk bied nie, maar binne ’n kwalitatiewe konteks (histories-beskrywend) groter begrip moontlik maak – dit wat immers die primêre doel van die kwalitatiewe paradigma is.

3. Biografiese agtergrond

Omdat die openbare figuur W.P. Esterhuyse sentraal in hierdie artikel staan, is ’n kort biografiese inleiding nuttig. Hoe sy loopbaan ontvou het, van studenteleier tot bekende spreker en skrywer, vorm ’n hegte eenheid.

Willie Esterhuyse was ’n teologiestudent en bewese studenteleier op Stellenbosch en het daarna vir meer as twee jaar in Nederland navorsing gedoen vir sy doktorsgraad in filosofie. Hy het oorweeg om ’n leraarspos in ’n gemeente te aanvaar, maar word in 1965 ’n senior lektor in filosofie en politieke studie by die destydse Indiër-Universiteitskollege in Durban. Daar het hy op uitnodiging voor organisasies begin optree omdat hy nie in die sterk Engelssprekende stad as Afrikaner “in ’n hoekie” wou gaan sit nie (Esterhuyse 2023). So het sy volwasse loopbaan as openbare intellektueel en spreker begin, aanvanklik nie met die wye persdekking wat hy later sou geniet nie.

Ná sy aanstelling by die Randse Afrikaanse Universiteit in 1968 het sy openbare profiel groter geword. Hy het toenemend na vore getree as gewilde spreker voor Afrikanerorganisasies soos die Federasie van Afrikaanse Kultuurvereniginge (FAK), die Afrikaner-Broederbond (AB) en die Afrikaanse Studentebond (ASB). Koerante het al hoe meer dekking aan sy menings begin gee. In hierdie periode – wat tot vroeg in 1987 sou duur – was hy onbeskaamd ’n ondersteuner van die regerende Nasionale Party (NP), maar dan ’n “verligte”, soos wat NP-onsteuners genoem is wat ten gunste van ’n verslapping van apartheidswette was. Hierdie verligtes het egter grootliks vasgehou aan “groot apartheid”, dit wil sê die aanvaarding van swart tuislande as staatkundige oplossing vir swart mense se politieke strewes.

Soos aangetoon sal word, het Esterhuyse hierdie posisie van lojale kritiek sterk verdedig teenoor diegene wat dit gekritiseer het en gemeen het hulle moet die moed van hul oortuiging hê en wegbreek van die Afrikanerestablishment. In die hieropvolgende gedeelte word tersaaklike items uit 'n aantal koerante aangehaal en die hoofemas van Esterhuyse se denke in hierdie fase geïdentifiseer, soos wat dit in die pers neerslag gevind het.

In 1987 bedank hy uit die NP en ondersteun hy die kandidate van die sogenaamde Onafhanklike Beweging. Hierdie stap verteenwoordig 'n belangrike breuk. Hy verdedig hierdie nuwe benadering met oortuiging – opmerklik in die *Sunday Times*, wat deurentyd ruim plek aan Esterhuyse se menings gegee het (vgl. Mervis 1989:483–4).

Esterhuyse raak in die loop van 1987 betrokke by die gesprekke oor moontlike samesprekinge tussen die verbanne ANC en die regering en word in die openbaar merkbaar stiller. Esterhuyse se taak as politieke meningsvormer het nou plek gemaak vir dié van fasiliteerder agter die skerms. Hy sou in die toekoms weer in die openbaar optree en later ook boeke met 'n sterk teologiese strekking skryf.

Hierdie artikel sluit egter af met sy breuk met die NP en sy aanvaarding van 'n veelrassige eenheidstaat. Daarmee was sy rol as openbare wegbereider vir die nuwe politieke bedeling afgehandel, hoewel hy ná 1990 steeds by geleentheid opgetree het en betrokke was by die oprigting van die Thabo Mbeki-stigting.¹⁰

4. In die nuus

Wat hierop volg is 'n min of meer chronologiese weergawe van die persberigte, -artikels en -briewe oor of deur Esterhuyse in die 1970's en 1980's, maar dan net tot 1987. Deur dit te plaas, het die betrokke koerante Esterhuyse as nuuswaardig en meningsvormend beskou; sy eie briewe is uiteraard op eie inisiatief geskryf en het saam met die berigte en artikels sy gedagtes weergegee. As sodanig was hy 'n agendasteller (dus iemand wat aan lesers idees gee waaroor om te dink, maar dalk selfs wat om te dink), terwyl die pers deur hul keuse van nuus en artikels eweneens bewus die rol van agendasteller gespeel het.

Die temas is vervolgens pleidooie vir nuwe gesonde betrekkinge tussen rasse/bevolkingsgroepe/mense (insluitende die uitskakeling van diskriminasie) en staatkundige hervorming.

4.1 Pleidooie vir nuwe gesindhede

Prof. Willie Esterhuyse se naam het in die 1970's toenemend in die pers opgeduik. Dit begin met beriggies soos dié waarin hy die kerk aanmoedig om 'n “voortrekker” te wees (*Die Transvaler*, 12 September 1973). Pas voor sy vertrek na Stellenbosch, waar hy middel-1974 professor in filosofie by sy alma mater sou word, het hy op 'n simposium oor jeugweerbaarheid gesê daar kan veel by Marx geleer word oor sosiale verantwoordelikheid. Hierdie en ander sprekers se standpunt noop *The Star* (29 Maart 1974) om die volgende opskrif te plaas: **There's a new spirit in Afrikaner thinking**. In 'n bygaande ontleding skryf Pierre de la Rey (1974): “The long-term importance of this conference must be seen in the willingness of the philosophy department at RAU to descend from the ivory tower lesser mortals claim that philosophers prefer to dwell in, and get to grips with a topical South African issue.”

Hierdie getuigskrif sou in die jare vorentoe – en uiteindelik in die titel van die gedenkboek vir Esterhuyse, *Filosoof op die markplein* (Van Niekerk 1996) – telkens herhaal word. Esterhuyse se denke het in die praktiese leefwêreld en politiek van sy dag grondgevat.

In hierdie tyd verskyn ook 'n artikel in RAU se meningsblad, *Aambeeld*, wat lei tot 'n berig daaroor in *The Argus* (9 April 1974) en 'n prominente artikel in *Die Vaderland*: **Ons ken die Swartman nie — Kinders móét die Bantoe se taal aanleer** (*Die Vaderland*, ? April 1974). Daarin neem Esterhuyse duidelike standpunte in soos: “Ek stel dit onomwonde dat die grootste terroriste wat ons ondermyn nie dié op ons grense is wat ons aanval nie. Hulle is diegene onder ons wat nie weet hoe om op beskaafde wyse in ons bestel met ander mense om te gaan nie”, en: “Baie min van ons Blankes besef dat selfs al het ons die beste beleid in die wêreld, dit as 'n sterk voorwaarde vir die suksesvolle deurvoering daarvan is dat ons baie goeie mense-verhoudinge moet hê.”

Die gebruik van die woord *terroris* deur Esterhuyse was uitdagend. Tog het sy standpunte oor goeie verhoudinge gelei tot 'n uitnodiging om 'n reeks van vier praatjies op die Afrikaanse radiodiens se (toe nuwe) aktualiteitsprogram, *Monitor*, te lewer. Die tydsgees is weerspieël in die hoof van die radiostasie, Morkel van Tonder, se opmerkings: Esterhuyse sal oor “mense en volkereverhoudings” praat, waarna 'n “bantoe” sy mening sal gee oor die “hele verhoudings-saak” (*Die Burger*, 8 Julie 1974).

Esterhuyse self het in die idioom van die destydse regering van *volkereverhoudinge* gepraat en beklemtoon dat daar van ras wegbeweeg moet word (*Die Burger*, 8 Julie 1976). By dieselfde geleentheid, 'n kongres van die Afrikaanse Studentebond (ASB), het Esterhuyse en ander sprekers meer kontak tussen “blankes en nie-blankes” bepleit.

Drie sake wat hierby aansluit en die gesprekke in 1976 oorheers het, was die ontplooiing van die “tuislandbeleid”, die Erika Theron-verslag oor die posisie van bruin mense en die geweld wat in bruin en swart woongebiede uitgebreek het. Dit het die noodsaak van 'n politieke oplossing beklemtoon.

Met die onafhanklikwording van Transkei in die nabye vooruitsig, besoek Esterhuyse dié tuisland en skryf uitvoerig daaroor in 'n artikel in *Die Burger* onder die opskrif **Op 'lappieskombers' kan ons nie trots wees nie** (*Die Burger*, 25 Mei 1976; kyk ook *Cape Times*, 1 Junie 1976). Hy lê klem op wat hy noem vereistes waarna gestreef moet word wanneer die stigting van “soewerein onafhanklike state” vir die swart etniese groepe beoog word. Dié vereistes sluit in ekonomiese lewensvatbaarheid en nasionale trots. Esterhuyse skryf in die artikel:

Met die beste wil ter wêreld kan skrywer hiervan nie insien hoe swart leiersgroepe hulself nasionaal kan identifiseer met of patrioties kan opstel teenoor die verstrooide lappies aarde wat uiteindelik hul nasionale tuistes moet uitmaak nie [...] Die vaderland wat afgepen moet word, moet immers ook 'n volk se waardigheid verhoog.

Selfs nie Transkei is 'n “bewys” van die sukses van die tuislandbeleid nie – of, soos Esterhuyse dit eerder wou noem: 'n beleid van staatstigting. Maar dan noem hy die volgende: dat “die swart eenheidsgedagte sterker is as wat die meeste van ons graag wil aanvaar”. Hierdie standpunt het hy ook in 'n radioprogram, *Op pad na 2000*, uitgespreek (*Die Burger*, 13 Augustus 1976).

Esterhuyse kyk die realiteite van die destydse tuislandbeleid dus in die oë en word selfs deur studente gekonfronteer¹¹ oor sy volgehoute ondersteuning van 'n beleid met soveel probleme. Esterhuyse moes deur die jare met honderde mense gesprekke gevoer het, waardeur sy gedagtes ook geprikkel is. Sodoende het die beïnvloedingsproses sy loop geneem.

Maar hy keer nog nie sy rug op die tuislandbeleid nie. Enkele maande later weerspieël *Die Vaderland* (3 Augustus 1976) egter sy standpunte soos volg:

Die stedelike Bantoe sal in die lange duur ook nie by die huidige tuislandbeleid ingepas kan word nie. Die probleem van die stedelike Bantoe moet so gou moontlik buite die politiek bespreek word. Die tuislandbeleid is 'n noodmaatreël en kan nie gesien word as die uiteindelijke oplossing nie.

Hy brei hierop uit in 'n artikel in *Die Vaderland* (17 November 1976) onder die prominente opskrif **Konstitusionele verandering in SA grootste uitdaging**. Hierdie gedagte verwoord hy soos volg:

Terwyl gesamentlike seggenskap binne die huidige konstitusionele raamwerk 'n onding sal wees, beteken dit nie noodwendig dat dit binne 'n ander raamwerk met behoud van elemente van alleen-seggenskap oor outentieke groeps- en volksbelange haalbaar sal wees nie.

Hiermee het Esterhuyse die kern saamgevat van die nuwe grondwet wat later, in 1983, aanvaar sou word en wat aan bruin mense en Indiërs inspraak in die Parlement gegee het. Vir sommiges was dit 'n vindingryke manier om hierdie groepe in die staatkundige bedeling in te trek; vir ander was dit 'n fundamentele flater omdat swart mense uitgesluit was.

Die posisie van bruin mense, of Kleurlinge, soos die heersende terminologie toe was, het in die loop van 1976 sterk op die voorgrond gekom met die bekendmaking van die bevindinge van die Erika Theron-kommissie van ondersoek. Dit het tot 'n heftige debat oor die grondwetlike posisie van bruin mense aanleiding gegee, 'n debat waaraan Esterhuyse aktief deelgeneem het.

So verdedig hy, onder die taamlik uitdagende opskrif **Dit is nie net Karl Marx wat so gepraat het nie**, die Theron-verslag se meerderheidsbevinding dat omgewingsfaktore 'n belangrike rol speel (of gespeel het) in baie bruin mense se wegsak in 'n armoedekultuur (*Die Burger*, 29 Junie 1976). Soos hy ook telkens in die toekoms sou doen, redeneer Esterhuyse verder vanuit 'n Bybelse oogpunt en sê:

Strukture [het] vanuit die Christelike etiek beskou, 'n dienende funksie. Hulle moet die mens so dien dat sy waardigheid as mens verhoog sal word [...]. Wil ons onself uiteindelik op Christelike standpunt stel [...] is ons taak baie duidelik: [om] ook strukture te skep wat die mens dienend sal begelei en sy waardigheid as mens sal verhoog.

Esterhuyse word in hierdie jare gereeld genooi om as spreker by konferensies op te tree. Op 'n jaarvergadering van die FAK beklemtoon hy dat 'n mens nie jou identiteit prysgee as jy waardig en beskaafd in jou kontak met "anderkleuriges" optree nie (*Die Vaderland*, 7 Julie 1977). *Die Transvaler* (8 Julie 1977) se prominente opskrif vir sy berig oor dieselfde toespraak was: **Afrikaner nie deur kontak bedreig**.

Albert Crafford van *Rapport* sluit hierby aan wanneer hy instemmend die daaropvolgende Sondag na Esterhuyse en prof. Elaine Botha se toesprake op Potchefstroom verwys. Hy sluit die rubriek af met die woorde: “Praat sake oop, manne!” (*Rapport*, 10 Julie 1977). Dit was inderdaad ’n tyd waar Afrikaanse intellektuele (mans én vroue) met toenemende dringendheid gepraat het oor die toekoms van die land. Hierin was Esterhuyse ’n leidende stem.

Só praat hy in 1978 op ’n kongres van die Suid-Afrikaanse Buro vir Rasseaangeleenthede (Sabra) nogmaals oor twee van sy gunstelingtemas: die noodsaak van gesonde verhoudinge en volle burgerskapregte vir bruin mense en Indiërs (*The Argus*, 29 Maart 1978). ’n Bedeling waarin hierdie bevolkingsgroepe volle burgerregte sou kry, het nog ’n aantal jare in die verskiet gelê.

Intussen het die regerende party se kongresse verbandhoudende voorstelle van ’n kabinets-komitee aanvaar, maar eers sou nog oorredingswerk gedoen moes word, onder andere deur Esterhuyse self. Hy benut telkens prominente geleenthede om sy standpunt oor bruin mense en Indiërs te herhaal. By ’n jeugkongres van Sabra beklemtoon hy nogmaals dat dié landgenote nie langer as tweedeklasburgers behandel mag word nie (*The Argus*, 30 Maart 1978).

Sy referaat in 1978 voor die SA Akademie vir Wetenskap en Kuns se jaarvergadering in Port Elizabeth het in groter detail gegaan en wye persdekking gekry. Verskeie koerante het op 22 Junie 1978 daaroor berig: *Oosterlig* onder die opskrif **S.A. ook bruine se vaderland**, *Beeld* onder die opskrif **‘Gee die Indiërs, bruines waarborg vir nuwe bedeling’** en *Die Burger* onder die opskrif **Nuwe grondwet kan S.A. stabiel maak – prof. Esterhuyse**, terwyl *Die Transvaler* ’n samevatting van die referaat op sy hoofartikelblad geplaas het. Esterhuyse het reguit gesê dat blankes nie deur hierdie bevolkingsgroepe vertrou word nie en dat ’n deklarasie van menseregte en ’n verklaring van voorneme oor sake soos diskriminasie spoedig deur die regering gemaak moet word.

Oosterlig (22 Junie 1978) het sterk steun aan Esterhuyse gegee terwyl *Die Burger* (23 Junie 1978) versigtiger daarop gewys het dat oor veel sake in die voorgestelde nuwe grondwet nog onderhandel moet word. *Die Transvaler* (24 Junie 1978) het sy begrip vir Esterhuyse se standpunt uitgespreek dat die “tuislandbeleid ’n museumstuk sal word as die stadswartes nou al in die grondwetvoorstelle geakkommodeer sou word”. Hierdie kommentaar deur regeringsgesinde koerante dui daarop dat Esterhuyse in voeling met meer verligte party-genote was.

In die laaste kwartaal van 1978 was Esterhuyse telkens in die nuus. *Rapport* (27 Augustus 1978) berig prominent (onder die opskrif **Amerikaanse vriende kla: SA te stadig en stil**) oor Esterhuyse se besoek aan die VSA waar hy begrip vir Suid-Afrika se ingewikkelde probleme teëgekom het, maar ook skerp kritiek op voortgesette rassisme. Esterhuyse betrek nogmaals die kerk en bepleit die vorming van ’n Christelik georiënteerde middelgroep van alle kleure.

Op 2 Oktober 1978 plaas die tydskrif *Time* ’n artikel oor die uittrede van eerste minister John Vorster en haal net drie Suid-Afrikaanse kommentators aan, waarvan Willie Esterhuyse een was. Sy boodskap aan *Time* se lesers was: “What is important is not the preservation of our own white identity. The primary goal is the preservation of civilized values.” Twee sake is hier van belang: Hy is deur die internasionale tydskrif as ’n gesaghebbende stem erken en hy stel ’n standpunt wat klop met sy herhaalde uitsprake oor waardes.

Later die maand berig *Rapport* (29 Oktober 1978) onder die groot opskrif ‘**PFP nog by square one**’ oor akademici se kritiek op die Progressiewe Federale Party se nuwe grondwetlike voorstelle. Esterhuyse se kommentaar was besonder skerp: Die PFP se voorstelle is gegrond op “die naïewe liberale geloof in die universele goedheid en welwillendheid van die mens”. In dieselfde uitgawe gee *Rapport* heelhartige steun aan Esterhuyse. Die koerant het, soos Esterhuyse, bankvas agter die regering gestaan.

Die blad nooi Esterhuyse kort daarna uit om ’n meningsartikel te skryf wat onder ’n prominente opskrif verskyn: **Los seksionele belange, laat Christelike waardes seëvier** (*Rapport*, 24 Desember 1978). Hy skryf:

As Afrikaners sal ons moet aanvaar dat die handhawing van ons identiteit nie die primêre en vernaamste doelwit van ons bestaan in hierdie land kan wees nie. Nog minder voortbestaan ter wille van blote voortbestaan. Die enigste primêre doelwit waarvoor ons kan lewe, bygesê as ons erns met ons Christelike oortuigings wil maak, is die handhawing en verbreiding van Christelike beskawingswaardes.

Esterhuyse was teen dié tyd ’n prominente pleitbesorger vir hervorming, maar dan nie met meerderheidsregering in ’n eenheidstaat as einddoel nie. Sy boek *Afskeid van apartheid* verskyn einde Oktober 1979 by Tafelberg en wek heelwat opspraak, hoewel berigte daaroor nie in Esterhuyse se eie knipselversameling verskyn nie.

Hy behandel in die boek temas soos rassisme as ideologiese regverdiging van apartheid en die taak van die kerk ten opsigte van rassiediskriminasie en rassisme. Die slottema van die boek is “Die taak van die Christen: ’n pelgrim vir die reg”, waarin Esterhuyse die Christen aan die woord is – ook profeties teenoor wit mede-Christene, in die besonder Afrikaners.

In die berig waarin die boek bekend gestel word, skryf Rykie van Reenen dat “mense wat die manuskrip gesien het” dit beskryf as “een van die moedigste en mees opsienbarende politiek relevante bundels opstelle van die dekade” (*Beeld*, 9 November 1979; ook *Die Burger*, 9 November 1979). *Die Burger* se opskrif was: **Landwye strategie teen diskriminasie bepleit** terwyl *Beeld* ’n meer populistiese opskrif verkies het: **Christelike grimering haal sonde nie uit diskriminasie** (’n parafrasering van een van Esterhuyse se uitsprake). Die *Argus* berig ook oor die boek, onder ’n tipies sober opskrif, **Racism must go – author** (9 November 1979).

In ’n effe ongewone stap het *Beeld* en *Die Burger* verskeie uittreksels uit die boek geplaas, soos uitgesoek deur die vermaarde Van Reenen. Opvallend is *Beeld* se sterker aanbieding daarvan as *Die Burger*. Was dit ’n aanduiding dat sy standpunte meer aanklank by die verligte *Beeld* as die versigtige *Burger* gevind het? (vgl. Cillié 1992:484–5; De Beer 2024:18; Steyn 2002:316–8). Hierdie nuanseverskille staan wel ondergeskik aan die keuse om die uittreksels te plaas – ’n politieke keuse, maar een wat by Naspers altyd ’n dubbele kommersiële ondertoon gehad het.¹²

In die nuwe jaar is ’n politieke gesprek oor Esterhuyse en dr. Richard van der Ross se boek *Myths and attitudes* gehou waaraan 16 politieke kommentators, akademici en politici deelgeneem het. Daaroor het Rykie van Reenen in *Die Burger* in 1980 berig (datum onbekend). Die vraag wat by die gesprek gevra is (en wat klaarblyklik onbeantwoord gebly het) is of die boek(e) ’n impak op gewone mense sal hê.

'n Resensie deur Van der Ross onder die opskrif **'n Belangrike bydrae tot SA debat** (*Die Burger*, 28 Februarie 1980) sluit hierby aan deur te noem dat Esterhuyse nie aantoon hoeveel steun sy gedagtes onder Afrikaners geniet nie. Hy sou ook kon vra of Esterhuyse enige invloed het. Die sterk steun wat Van der Ross tog uitspreek, is egter beduidend. Ook dié deur *Woord en Daad* se resensent (prof. J.H. Coetzee, datum onbekend). Diverse briewe sou steun en kritiek insluit, soos dié deur "Nasionalis" van Oudtshoorn (*Die Burger*, 8 Februarie 1980) en L.R. Botha (*Beeld*, 12 Januarie 1980).

Dit alles vind plaas binne die konteks van voortgaande gesprekke in die pers oor diverse sake soos "oop" strande, gesamentlike eredienste (dus waar wit en bruin saam aanbid) en die sing van Halleluja-liedere. Daar is geen aanduiding dat Esterhuyse se boek 'n wydlopende gesprek in die pers oor die afskaffing van apartheid veroorsaak het nie. Maar dit sluit nie allerlei gesprekke tussen politieke, kultuur- en kerklike leiers uit nie.

'n Paar maande ná verskyning van die boek berig die Britse *Observer* (29 Junie 1980) egter onder die opskrif: **Apartheid attack shocks SA elite** terwyl die berig die kern van die boek saamvat as 'n skerp veroordeling van apartheid. Die berig meld ook dat Esterhuyse 'n "randfiguur" geword het, maar haal hom tog aan waar hy noem dat die regerende Nasionale Party die enigste instrument is met die magsbasis om verandering teweeg te bring. Daar moet, volgens Esterhuyse, binne die party, kerk, handel en kulturele bewegings gewerk word. Dit is presies wat Esterhuyse gedoen het.

Hy was egter allermens in hierdie stadium 'n randfiguur, dog steeds 'n gewaardeerde ondersteuner van die Nasionale Party, 'n Broederbond en lidmaat van die NG Kerk. Wel was hy 'n *kritiese* lid wat sommige Afrikaners ontstel het, maar hy was steeds volledig binne die heersende elite.

Esterhuyse was intussen 'n mede-opsteller van 'n belangwekkende verslag wat op die 1979-sinode van die Kaapse NG Kerk gedien het en waarin rassediskriminasie duidelik afgewys is (*Sunday Times*, 21 Oktober 1979). Die sinode het egter 'n kompromisvoorstel aanvaar, maar Esterhuyse het opgemerk dat hy, gegewe die atmosfeer in die sinode, tevrede was. Daarmee het Esterhuyse nogmaals geduld getoon. Sy strategie was immers om stuk vir stuk van binne rassediskriminasie aan die kaak te stel. Sy deelname aan die betrokke kommissie was 'n bevestiging van die vertroue wat hy in Kaapse NG kringe geniet het.

Vanuit sy destydse Christelike verwysingsraamwerk pleit hy einde 1979 nogmaals op 'n Geloftedagviering op Keetmanshoop vir "Christelike beskawingswaardes" (*Die Republikein*, 18 Desember 1979). Hy het die soeke na reg en geregtigheid vooropgestel en nie die eie belang nie.

Hy was dus deurgaans 'n sterk stem teen rassediskriminasie, en ten gunste van die taak van die Christen en positiewe Afrikanerskap (*Die Republikein*, 28 April 1980; *Die Burger*, 4 September 1980; *Paarl Post*, 22 Augustus 1980), maar nou sou die ander aspek van sy politieke denke meer na vore kom.

4.2 Grondwetlike hervorming

Waar Esterhuyse in die 1970's sterk vanuit die Christelike etiek die immoraliteit van (ten minste aspekte van) apartheid uitgewys het, het sy openbare uitsprake nou toenemend op grondwetlike hervorming gefokus.

Esterhuyse was mede-ondertekenaar van die sogenaamde Hervormingsdag-getuienis wat in Oktober 1980 in *Die Kerkbode* verskyn het en vir maande lank kommentaar ontlok het (vgl. Van der Merwe 1997): “Die storm wat na die verskyning van die Getuienis losgebars het, was byna soortgelyk aan dié na Cottesloe. Hierin het die openbare media ’n groot rol gespeel en in byna al die dagblaaie het berigte verskyn [...]” Esterhuyse se deelname aan die Hervormingsdag-getuienis asook kritiek op inperkings en die verbanning van kritici en ’n pleidooi vir een kieserslys vir “blankes, kleurlinge en Asiërs” (soos *Die Transvaler* dit saamgevat het), het nie sonder kritiek afgegaan nie (vgl. *Rand Daily Mail*, 16 Julie 1981).

Opvallend is *Die Transvaler* se reaksie, aangesien dié blad onder dr. Willem de Klerk ’n sterk voorstander van hervorming was. Nietemin meen die blad dat Esterhuyse se standpunt ten gunste van ’n gesamentlike kieserslys ’n “gevaarlike oorvereenvoudiging” is (*Die Transvaler*, 16 Julie 1981). Esterhuyse antwoord hierop in ’n brief in *Beeld* (1 Augustus 1981) onder die opskrif **Opgewondenheid oor magdeling**. Daarin verduidelik hy dat hy wel gesê het een kieserslys sou die *beste* manier wees, maar hy het “duidelik laat blyk” dat dit sy “té hoë idealisme oor die Afrikaner en die oortuigingskrag van sy ideale is” wat hom dit laat sê het. Hierdie idealistiese standpunt het Esterhuyse nie verhinder nie om in die hieropvolgende jare sterk te argumenteer vir ’n driekamer-parlement met sy drie kieserslyste, wat in 1983 in die grondwet vasgelê is.

Die skerpste kritiek teen Esterhuyse het egter gekom van die voormalige premier en staatspresident John Vorster. In ’n voorbladhoofberig onder die opskrif **Vorster-bom in politiek**, berig *Beeld* (3 Augustus 1981) oor ’n “striemende aanval” wat Vorster op Esterhuyse gedoen het.¹³ Vorster was naamlik erg beswaard oor Esterhuyse se tipering van die Vorster-era as een van “stagnasie”. In dieselfde berig verduidelik Esterhuyse egter dat die teks van sy gewraakte toespraak verwys na ’n periode van stagnasie “wat so duidelik in die laaste deel van die Vorster-regering was”. Hy het dus nie Vorster se bewindstyd in die geheel afgemaak nie.

Die kritiek het Esterhuyse kwalik afgesit. Reeds in Februarie skryf hy ’n meningstuk vir die *Weekend Argus* (27 Februarie 1982), wat onder die prominente opskrif **Nat glue comes unstuck** verskyn. Dit is geskryf teen die agtergrond van ernstige woelinge in die NP en die waarskynlikheid van ’n permanente skeuring. Esterhuyse het vertroue in P.W. Botha uitgespreek om die skeuring te oorleef en rigting te gee.

’n Dag na die verskyning van hierdie artikel, was Esterhuyse weer in die nuus. Die *Sunday Times* (28 Februarie 1982) het hom naamlik vereer as politieke skrywer vir sy boek *Apartheid must die*, die uitgebreide, Engelse weergawe van sy *Afskeid van apartheid*. Onder die prominente opskrif **The ‘heretic’ Prof who saw it all coming** bespreek Fleur de Villiers op die koerant se belangrikste meningsblad die redes vir die toekenning aan Esterhuyse asook die sterkste mededingers onder die 22 ingeskryfde boeke.

Een van die drie beoordelaars, prof. John Barratt, het opgemerk dat Willie Esterhuyse se boek sonder twyfel bygedra het tot 'n klimaat waarbinne P.W. Botha die voorheen ondenkbare kon doen, naamlik om na magsdeling te verwys. Nog 'n beoordelaar, Franklin Sonn, het gesê: “Ons is gevra om die boek aan te wys wat die grootste invloed op die politieke debat in Suid-Afrika gehad het. Daar was eintlik geen ander keuse nie” (28 Februarie 1982). By hierdie keurders was daar geen twyfel oor Esterhuyse se invloed nie.

Self het Esterhuyse soos volg oor die boek opgemerk: “Ek het die boek geskryf omdat ek 'n morele krisis beleef het [...]. En toe vind ek later uit dat ek 'n snaar aangeraak het en die morele dilemma van baie Afrikaners verwoord het” (28 Februarie 1982).

Die konserwatiewe redakteur Thys Human skryf egter in 'n rubriek in *Oggendblad* (2 April 1982) (onder die opskrif **NP kan dié manne nie bekostig nie**) dat hy nie mooi weet of die NP vir Esterhuyse (en prof. Nic Wiehahn) kan bekostig nie. Esterhuyse se opvolgboek, *Die pad van hervorming*, bepleit “strukturele” hervorming en dat minder klem op self-besikking en meer op versoening en gemeenskaplikheid geplaas moet word, iets wat Human se “Nat-hart [...] kloppings” laat kry het. Die Konserwatiewe Party is reeds op 20 Maart 1982 gestig, maar Human het hom eers later by die KP geskaar.

Die politieke wiele was egter aan die draai en 'n referendum onder wit kiesers het in 1983 gevolg, waartydens tweederdes van die stemme die nuwe grondwetlike bedeling goedgekeur het. Dit wat Esterhuyse bepleit het, kon nou in vervulling gaan: Bruin mense en dié van Indiër-afkoms sou nou hul eie huise in die parlement kry en daardeur volwaardige burgerskap. Vir die regerende NP het dit op “gesonde magsdeling” neergekom; die opposisie na regs en links het dit egter verwerp.

Die debat oor die land se politieke toekoms het dus opnuut opgevlam, waarop Esterhuyse onder die prominente opskrif **The Catch 22 afflicting white politics** in die *Sunday Times* (29 Mei 1983) die beperkte aard van die nuutste hervorming verdedig het. Vir hom was dit duidelik nie die einde van hervorming nie, maar wat op daardie tydstip prakties doenbaar was. Sy pragmatiese benadering tot verandering sou nou tot die uiterste beproef word.

Hy skryf:

Whatever the case might be, the fact of the matter is that the NP could not move in a more dramatic way on the constitutional issue [...]. The scope and rate of reforms are rather limited. To put it bluntly: for the ruling party to follow some of the advice given to it would amount to political suicide.

Die 1983-grondwet maak egter moontlikhede vir meer betekenisvolle verandering in die toekoms oop, skryf Esterhuyse, sonder om daarop uit te brei. Die vraag oor swart mense buite die tuislande was nou in die sentrum van die debat.

Esterhuyse se pragmatiese benadering tot die politieke proses kom nog eens na vore in 'n artikel in *The Argus* (3 Junie 1983). Hy verdedig, onder die opskrif **Cause for hope in constitution as a bridging device**, vordering wat die nuwe grondwet meebring het, maar gee toe dat daar swakplekke is. Hy besluit:

By and large, I am not too pessimistic about the new constitution. If it was regarded as a bridging mechanism from what we have had thus far to what most of us view for this country, it gives reason for qualified hope.

In hierdie tyd verskyn 'n boek, *Die sondes van die vaders*, deur prof. André du Toit, waaroor prof. Hennie Rossouw in *Die Burger* 'n resensie skryf (23 Junie 1983). Dit is ter sake omdat Du Toit 'n dosent by Esterhuyse en Rossouw se buurdepartement (staatsfilosofie) was en die openbare debat tussen hulle van wyer belang was. Vir eers het Rossouw krities gereageer en *Die Burger* daaraan die volgende opskrif gegee: **Siniese gees eindig in verwarring**. Hy skryf:

Watter opsie bly daar dan oor vir ons gekwelde Afrikaner-intellektueel? Prof. Du Toit se voorstel kom neer op 'n radikale breuk met die Nasionale establishment ten einde laasgenoemde van “buite die raamwerk” saam met nie-Afrikaners te bestry.

Hierop het Du Toit geantwoord (*Die Burger*, 7 Julie 1983), waarop Esterhuyse skerp reageer (*Die Burger*, 19 Julie 1983) – met name op Du Toit se kritiek op verligtes soos Esterhuyse. Hy het Du Toit se argument verwerp dat die verligtes uit selfrespek uit die organisasies moet bedank wat Afrikanermag in stand hou. Hy het voorts teen sinisme en fatalisme gewaarsku asook die verlies aan hoop op geweldlose politieke verandering.

Die Burger het besef die polemieks gaan na die hart van Afrikaner-intellektuele se wroegings en het prominensie aan die brief gegee onder die opskrif **Oomblik van waarheid vir oorbeligtes?** Dit was nie Esterhuyse se woorde nie; *oorbeligtes* het verwys na intellektuele Afrikaners links van die verligtes. Deur hierdie term te gebruik, het *Die Burger* die debat duidelik in die guns van Esterhuyse geraam.

Esterhuyse het nog 'n aanval op Du Toit se standpunte gedoen (**Intellektuele kragtoer bied nie oplossings**, *Die Burger*, 6 Augustus 1983). Ondanks die hoflike erkenning van mekaar se intellek en goeie bedoelings, het die kollegas in soms skerp terme van mekaar verskil. So skryf Du Toit onder meer in 'n brief onder die opskrif **Esterhuyse vaag oor kardinale sake** (*Die Burger*, ? Augustus 1983) dat Esterhuyse sy argumente duideliker moet uitspel. Dit gaan naamlik veral oor die Afrikanernasionalistiese inhoud wat Esterhuyse (aldus Du Toit) aan die Universiteit Stellenbosch gegee het.

Du Toit vat saam:

[...] die Afrikaanse universiteite staan tans voor kritieke besluite oor hul toekomstige rol in die samelewing. Hulle kan kies om toenemend bolwerke te wees van eksklusiewe seksionele bevoorregting. Of hulle kan maniere probeer vind om 'n groter en meer heterogene samelewing beter te dien.

Dat Esterhuyse na 'n meer inklusiewe samelewing gestreef het, is duidelik uit sy vele openbare standpuntinnames, maar Du Toit eis van Esterhuyse 'n konsekwente deurvoer van sy idees – iets wat eers later sou gebeur. Vir eers was Esterhuyse nie die logiese filosoof nie, maar die praktiese politikus, ingebed in die Afrikanerhuishouding. Om invloed te behou binne die kring wat die veranderinge moes aanvaar, kon hy sekere voorstelle nie aanvaar nie. 'n Breuk met daardie organisasies wat juis aan hom geloofwaardigheid en 'n podium verskaf het, sou die moontlike effek (soos gesuggereer deur die multistapvloeimodel) uitgeskakel het. (Meer hieroor in die gevolgtrekkings.)

Intussen het die gesprek oor die nuwe driekamerparlement voortgegaan. In 'n prominente meningsbladartikel skryf Esterhuyse in *Rapport* (5 Junie 1983) oor die rol en magte van die president in dié nuwe opset. Hy deel kritici se voorbehoude oor die buitengewone magte van die president. Betekenisvol redeneer hy: “Alles in ag genome, moet aanvaar word dat die nuwe konstitusionele bedeling slegs as die beginpunt van die proses van konstitusionele evolusie beskou kan word.” Hy was daarvan oortuig dat die nuwe grondwet ondanks gebreke “moontlikhede open op die pad na 'n regverdiger Suid-Afrika”. In hierdie stadium was hy nog nie daarvan oortuig dat alle swart mense volledig deel van daardie “regverdiger” land moes wees nie; die tuislande het steeds hul plek in sy denke gehad.

In September 1984 kom die nuwe driekamerparlement vir die eerste keer byeen. Die *Sunday Times* se politieke korrespondent, Brian Pottinger, beskryf (onder die opskrif **Wielding power takes practice ...**) die eerste week as 'n “massive diffusion of energy and time by the participating parties away from the core issues towards the peripherals – inter-party bickering, palace revolts, bogus splits and political wheeler-dealing” (23 September 1984).

Pottinger beskryf ook die algemene onrus in die land: byna 130 000 swart leerlinge wat klasse geboikot het, traanrook wat telkens by die Universiteit van Wes-Kaapland in die lug hang, en aktiviste wat in die Britse ambassade weggroep uit vrees vir inhegtenisname. Naas hierdie evaluering van die politieke stand van sake, skryf Willie Esterhuyse onder 'n prominente opskrif, **How do you make consensus work?**, oor die noodsaak en voorwaardes vir 'n nuwe tipe politiek (23 September 1984). Pottinger en Esterhuyse se artikels is vergesel van 'n spotprent waarop Allan Hendrickse, leier van die bruin Arbeidersparty, uitgebeeld word as Nero, wat vool speel terwyl die land brand.

Die koerant doen hiermee twee dinge. Die kritiek wat hul politieke korrespondent op die optrede van Hendrickse en ander leiers uitspreek, is deur die spotprent versterk. Maar Esterhuyse se rigtinggewende artikel kry opvallend meer prominensie as Pottinger se waarnemings. Esterhuyse skryf:

Protagonists of consensus politics will have to accept that a change in political style demands equally that there be a change in traditional ideological choices. It is wishful thinking to imagine that consensus politics must be directed towards achieving acceptance of the traditional ideology of the white governing elite.

Hy stel twee voorwaardes, naamlik vertroue en effektiewe instrumente (waaronder die Presidentsraad), maar gee ook toe dat daar buite die parlement 'n wesenlike probleem is, naamlik dat die meeste bruin mense en Asiërs nie in die voorafgaande verkiesing gestem het nie. Hulle het geen vertroue in die NP-regering se oogmerke nie. Aan die einde van sy artikel kom Esterhuyse by die kwessie van swart regte. Hy maak die volgende belangrike opmerking:

A major lack among the instruments is the fact that there is no effective mechanism for consensus politics on black rights. A condition for consensus politics is that those affected should also be full participants in the bargaining process.

Esterhuyse bepleit daarom 'n liggaam (“mechanism”) waar swart mense sitting sal hê. Dit verteenwoordig 'n belangrike skuif in sy denke.

Enkele maande later plaas die *Sunday Times* (2 Desember 1984) 'n prominente artikel deur Esterhuyse (onder die opskrif **Verligtheid: The road ahead**). Sy naam word in buitengewoon groot letters by die artikel geplaas en hy word beskryf as “one of Afrikanerdom’s most influential thinkers”. Esterhuyse verdedig in die artikel die rol van verligtes in die NP, soos wat hy telkens vantevore gedoen het. Sy verdediging van verligtes, wat vanuit drie rigtings onder skoot gekom het, was in wese 'n regverdiging van sy eie rol binne die Afrikaner-establishment. Daarom is hierdie artikel van belang, hoewel die argumente nie nuut was nie.

Hy vat verligtes se standpunte soos volg saam: Hulle wil die proses van vernuwing stimuleer sonder om stabiliteit op te offer; hulle wil apartheid aftakel en die demokratisering van die samelewing bevorder, insluitende politieke deelname vir al die land se bevolkingsgroepe; hulle beskou die NP as die enigste instrument waardeur Afrikaners se samewerking verkry kan word; en hulle is minder gesteld op morele uitsprake as op taktiese skuiwe wat die proses van vernuwing kan bevorder.

Daarom is verligtes (soos Esterhuyse) ten gunste van die nuwe grondwetlike bedeling wat in 1984 beslag gekry het, hoewel hulle dit nie as die einde van die grondwetlike ontwikkeling beskou nie. Verligtes kies hul fokus baie selektief en oorweeg wat prakties doenbaar is. Hulle streef dus nie na een groot deurbraak nie, maar probeer stap vir stap deurbraake bevorder. Verligtes beskou morele aanvalle op die NP en die Afrikaner as kontraproduktief en verkies kritiek van binne. Hulle is ook bereid om die goeie in die NP en Afrikaner raak te sien.

Esterhuyse beklemtoon dat die verligtes nie net oor wit mense besorg is nie, ook nie net oor swart mense nie. Hulle sien wit én swart raak. Dan maak hy die volgende belangrike stelling: “They are not in favour of a black majority government, but they have no objection to sharing political power with blacks. For them what is important is the form it will take.” Esterhuyse meld ook dat verligtes geen probleem het dat met die ANC onderhandel word nie. Boonop is die voortgesette verbod op organisasies nie hulpvaardig in die oplos van die land se probleme nie.

Hierdie was standpunte wat nog glad nie deur die regerende NP aanvaar is nie. Trouens, die omstrede Rubicon-toespraak van pres. P.W. Botha het nog in die toekoms gelê.

In wat die koerant as 'n “credo van 'n verligte” bestempel het, het Esterhuyse die motivering van verligtes se optrede sterker as ooit tevore verduidelik. So stel hy dat verligtes hoop vir die toekoms lewendig probeer hou, in teenstelling met die bevordering van 'n gees van wanhoop en fatalisme. Esterhuyse meen dat verligtes, koerante en individue ingesluit, die harde ideologiese sekerhede van die verlede versag het en nuwe idees bevorder het: “Indeed, I am arrogant enough to suggest that the verligtes’ contribution in this connection has been greater than that of opposition parties and critics to the left of the NP.”

Die verligtes kon dit juis doen omdat hulle hul sê binne bestaande organisasies gehad het, het Esterhuyse geredeneer. Hier plaas Esterhuyse nogmaals sy vinger op 'n kernbelangrike saak: sy en ander denkleiers se (geloofwaardige) posisies binne organisasies. Boonop was die moontlikheid daar dat, gegewe die multistapvloei-model, hul gedagtes via pers én teenwoordiges uitgedra sou kon word.

Tog gee hy toe dat meer duidelikheid oor die langtermyn doelwitte geartikuleer moet word. “It must be said clearly in which direction the rights of black people can go,” skryf hy, en voeg by dat swart mense geregtig is op Suid-Afrikaanse burgerskap. Hy bepleit voorts 'n verklaring

van voorneme en steek die hand uit na ander “hervormingsgesinde” mense. Die tyd is verby dat diegene wat nie-gewelddadige verandering voorstaan mekaar sal diskrediteer. Hy besluit: “Today, more than ever, South Africa needs reform alliances – especially outside the party connection [...]. South Africa’s future has been sabotaged long enough by personal prejudice.”

’n Enkele koerantknipsel uit 1985 verskyn in Esterhuyse se lêer, maar dan ’n opspraakwekkende een onder die opskrif **Must black and white sting each other to death?** (*Sunday Times*, 10 November 1985). Wat Esterhuyse hierin skryf, is nie ten eerste nuut nie, maar dat hy as toe nog selferkende Nasionalis en leidende figuur in die Afrikaner-establishment dit sê, was belangwekkend. Hy skryf na aanleiding van ’n toespraak in 1920 deur prof. D.D.T. Jabavu dat die redes vir swart ontevredenheid (“discontent”) steeds wesenlik dieselfde is. Esterhuyse skryf teen die agtergrond van die noodtoestand wat vroeër in die jaar verklaar is om onluste in swart woongebiede te probeer keer:

One can link current turmoil to many causes, ranging from the state of the economy to the activities of agitators and revolutionaries. In the final analysis it should be linked to decades of an inability, if not unwillingness, to listen seriously to the voices of black reason.

Hy gaan verder en stel dat mense nie as radikale gebore word nie:

One is not always popular for making such a statement, but I have no hesitation in saying that circumstances existing in our country and policy decisions taken over the past decades facilitated the radical stances taken by blacks.

Dit was ’n belangrike erkenning deur iemand wat die NP vir so lank verdedig het.

Tog het Esterhuyse hoop gehad. Hy voer aan dat baie wit mense, insluitende Afrikaners en ondersteuners van die NP, bereid is om op te staan vir politieke en sosio-ekonomiese geregtigheid asook die deel van politieke mag met swart mense:

Freed from the chains of the ideology of apartheid and separate development, they are in favour of dismantling the structural and statutory embodiments of this ideology. They *have* heard the voice of black reason.

Maar, vra Esterhuyse, luister swart mense na die stem van wit rede? Hy meen dat swart leiers, vir verskillende redes, nie in daardie stadium ten gunste van versoening was nie en blote swart oornamewag het. Tog was daar diegene wat nie radikaal was nie en ’n stem van swart rede verteenwoordig het. Esterhuyse spel dan uit waarvoor hierdie swart mense vra. Dit sluit in die afskaffing van allerlei apartheidswette asook burgerskap op dieselfde vlak as dié van wit, bruin en Asiërs. Meer nog: “Interim measures making provision for black representation in central government until such time as an acceptable constitutional framework is developed.”

Hierdie standpuntinname deur Esterhuyse volg op byna ’n jaar se voltydse werk as adviseur by die Stedelike Stigting. In dié tyd is hy soos nooit voorheen gekonfronteer deur die realiteite van die swart stedelike bevolking van Soweto (Esterhuyse 2023). Hy noem dit ook in die voorwoord tot sy boek *Eindstryd*:

Een insident waarby ek via die Stigting betrokke geraak het, het my onherroeplik verander: Vermeende hardhandige polisieoptrede by Roodekrans, noord van Johannesburg, teen plakkers, en 'n verklaring daaroor. Sommige plakkers se hutte is plat gestoot en ander hutte afgebrand.

Die uitroep van 'n noodtoestand het hom ook met die besef gelaat dat 'n land nie volhoubaar op so 'n wyse geregeer kan word nie. Tog was sy denke steeds dié van iemand wat nie 'n simplistiese swart meerderheidsbewind bedink het soos wat dit later gerealiseer het nie.

'n Opvallende leemte in die Esterhuyse-versameling is enige berigte, briewe of artikels na aanleiding van president P.W. Botha se sogenaamde Rubicon-toespraak op 15 Augustus 1985 in Durban. Vir Esterhuyse was die toespraak, soos vir baie ander, 'n groot teleurstelling, maar hy het dit nie in die openbaar verwoord nie (Esterhuyse 2023). Miljoene kykers het plaaslik en oorsee die aand in afwagting die toespraak op televisie gevolg, maar Botha het “uitdagend” opgetree en die toespraak het ver tekortgeskiet aan die verwagtinge (Giliomee, Mbenga en Nasson 2022:548).

Tog het hy aangekondig dat (swart) inwoners van die ses tuislande wat nie onafhanklikheid wou aanvaar nie as Suid-Afrikaanse burgers erken sou word en in 'n gemeenskaplike politieke stelsel verteenwoordiging sou kry. “Dit was die einde van die idee dat alle swart mense in 'n ‘blanke Suid-Afrika’ alle seggenskap ontsê moet word,” aldus Giliomee (2012:407). Dit het die deur op 'n skrefie oopgemaak vir Esterhuyse en ander om openlik binne die NP vir volle burgerskap vir swart mense te pleit. Intussen het die ANC die land onregeerbaar probeer maak, is duisende aktiviste aangehou en was die land onderhewig aan streng mediabeperkings ingevolge die noodtoestand.

Botha se toespraak het boonop 'n “golf van nuwe sanksies en onttrekking van beleggings ontlok” (Giliomee, Mbenga en Nasson 2022:546–8). Suid-Afrika was inderdaad in 'n skaakmatposisie, soos Chester Crocker, die Amerikaanse assistentminister van buitelandse sake belas met Afrika, dit opgesom het (Giliomee 2012:411).

Die volgende jaar, 1986, vra Esterhuyse, ter herdenking aan die 25ste jaar van die Republiek van Suid-Afrika, in 'n artikel in *Die Volksblad* (28 Mei 1986) ongemaklike vrae oor ou simbole in 'n nuwe grondwetlike bedeling. Hy verwys na die destydse vlag, volkslied en selfs die naam Suid-Afrika en noem dat net die neerskryf van hierdie vrae “emosionele weerstand” by hom opwek. Tog meen hy dat republikeine hulself daarop moet voorberei om die vrae te beantwoord – “met goeie argumente en oortuiging”.

Hy skryf op positiewe noot oor een van die temas waarop hy deur die jare teruggekom het, naamlik welwillendheid tussen verskillende bevolkingsgroepe en gedeelde waardes. Esterhuyse verwys na 'n RGN-verslag wat bevind het dat “groot getalle Suid-Afrikaners, dwarsoor kleurgrense heen, nog 'n gemeenskaplike waarde-oriëntasie met mekaar deel. Dié gemeenskaplikheid moet net ontgin en verder uitgebou word”. Verder:

Wat wil 'n land méér hê vir 'n toekoms van relatiewe vrede en stabiliteit as 'n min of meer gedeelde waarde-oriëntasie? Wat wette en gewere nie kan vermag nie – naamlik samewerking en patriotisme – word deur waardes wat mense aktief in praktyk ervaar en ondersteun, in die hand gewerk. Dit en niks anders nie, sal nasionale selfmoord vir die Republiek beteken as die toekoms nie gebou word op gemeenskaplike waardes nie. Kortom, 'n gehamer op die aambeeld van seksionele belange en vooroordele – deur wit en swart – sal nie 'n vreugdevolle weg in die toekoms hê nie.

Esterhuyse sluit op 'n positiewe noot af: “Gelukkig besef die meeste mense nog dat die belange van die Republiek groter is as hul persoonlike belange.”

Kort daarna getuig Esterhuyse in Washington voor 'n advieskomitee van die Amerikaanse minister van buitelandse sake. *Business Day* en die *Sunday Times* se korrespondent in Amerika, Simon Barber, skryf in gloeiende terme oor Esterhuyse se optrede voor die komitee. Die artikels verskyn onder die opskrifte **Nat guru holds sway in US – to everyone’s amazement** (*Business Day*, 5 Junie 1986) en **Matie professor a star at US hearing on SA** (*Sunday Times*, 8 Junie 1986). Die artikels stem grootliks ooreen.

Barber skryf in die *Sunday Times*-artikel dat Esterhuyse as onbekende voor die komitee opgedaag het, maar hul aandag vinnig gekry het met sy rasonale en eerlike ontleding van die Suid-Afrikaanse situasie. Barber skryf: “Prof Esterhuyse spoke urgently, yet almost apologetically, openly admitting his government’s crimes and horrendous mistakes – among them the last new constitution – but at the same time making it passionately clear there was still hope.”

Esterhuyse het sy hoop geplaas op die middelgroep tussen reaksionêre wit mense en radikale in swart geledere. Dié “in-betweens” moet hul toekoms in eie hande neem voordat dit te laat is. Maar hy het voorwaardes gestel alvorens dit kon gebeur: volle burgerskap vir almal, die herroeping van die Groepsgebiedewet en die Wet op Bevolkingsregistrasie, die onvoorwaardelike vrylating van Nelson Mandela en 'n inperking van die veiligheidsmagte (Barber, *Business Day*, 5 Junie 1986).

Steeds in Amerika skryf Esterhuyse pas voor die algemene sinodesitting van die NG Kerk in die *Los Angeles Times* (7 Augustus 1986) oor die kruispad waarby die kerk haarself bevind. Gaan die NG Kerk haar ondersteuning van die apartheidsideologie laat vaar? Belangwekkend is Esterhuyse se samevatting van wat die teologie van apartheid ingehou het. Hy skryf:

The main tenets of this theology were that ethnic groups – such as the Afrikaner – were a creation of God, who willed their existence. Ethnic groups have a God-given right to preserve their identity, remain exclusive and determine their own destiny. This is one of the reasons the Dutch Reformed Church put pressure on the government to promulgate, for example, the act against mixed marriages that was abolished recently.

Kort daarna berig Fritz Joubert uit Washington dat Amerikaners minder positief is oor die doeltreffendheid van sanksies teen Suid-Afrika (**Yanks sê stappe teen SA misluk**) (*Beeld*, 5 Oktober 1987). Die berig haal ook die opposisie-LV Helen Suzman aan wat in 'n artikel in die *New York Times* teen sanksies gepleit het asook prof. Willie Esterhuyse wat by 'n konferensie oor Suid-Afrika in die deelstaat New York deelgeneem het.

Esterhuyse het aan Joubert gesê dat daar 'n verskuiwing in denke by Amerikaners plaasgevind het. Dit gaan nie meer soseer oor rassediskriminasie nie, maar oor wit oorheersing. Vir Esterhuyse, wat so lank teen rassediskriminasie gepraat het, was hierdie waarneming potensieel belangrik. Die nuwe jaar sou spoedig tot 'n verandering in sy politieke denke lei.

5. Einde van verbinteniss

Willie Esterhuyse se persoonlike knipsellêer bevat net twee items uit 1987, maar albei is betekenisvol. Die eerste is 'n voorbladhoofberig in die *Weekly Mail* (6–12 Februarie 1987, **Now PW faces a Matie rebellion**) wat berig dat 'n groot groep Afrikaner-intellektuele op die punt staan om van die NP weg te breek. Onder hulle tel Esterhuyse, wat genoem het sy ondersteuning van die NP was “voorwaardelik”. Hy voeg betekenisvol by: “We as the so-called verligtes have always given critical support to the National Party but in the present situation there is very little to justify this.”

Die tweede knipsel is van Esterhuyse se artikel in die *Sunday Times* (8 Maart 1987) onder die opskrif **Must we give a mandate for patching up old clothes?**. Die vier weke tussen die *Weekly Mail* se berig en Esterhuyse se artikel in die *Sunday Times* was betekenisvol. Esterhuyse (2012:26) vertel later van 'n brief van die Broederbond, wat op 26 Januarie 1987 by hom aangekom het en waarin hy gevra is om te praat by 'n dinkskrum oor staatkundige ontwikkeling wat op 7 Februarie sou plaasvind. Esterhuyse se gevolgtrekking was dat die “ding” gekom het: Daar sou gepraat word oor hoe, wat, met wie en hoe geskik sou word – presies wat hy vir lank bepleit het.

Toe volg 'n afdelingsvergadering van die Broederbond, waar Esterhuyse hom ten gunste van 'n een-mens-een-stem-verkiesing in 'n eenheidstaat uitgespreek het (Esterhuyse 2012:27). Die plaaslike lid van die Volksraad, Piet Marais, het 'n (kritiese) verklaring daaroor aan *Die Burger* uitgereik, waarop Esterhuyse gedreig het om alles oor die vergadering – insluitende die deelnemers – bekend te maak. Die verklaring is teruggetrek, maar Esterhuyse se pad in die Broederbond het tot 'n einde gekom nadat dit vir jare lank reeds ongemaklik was.¹⁴

Binne dae verskyn sy artikel in die *Sunday Times* (8 Maart 1987) waarin hy hom openlik skaar aan die kant van dr. Dennis Worrall en ander gewese Nasionaliste wat van die NP weggebreek het en die verkiesing op 6 Mei 1987 as onafhanklikes sou voer. Esterhuyse herhaal al sy bekende standpunte in die artikel, maar vra dan retories of die NP langer as 'n doeltreffende instrument van hervorming gesien kan word – dit wat hy vir so lank geglo het. Hy vervolg:

Granted, the National Party is a mighty political instrument which must be reckoned with. But it is also accepted that the NP is currently unable or unwilling to use that power to initiate reforms which will put South Africa on the road to peace.

Waar Esterhuyse sy artikel aanvanklik soos 'n onbevange waarnemer skryf, verander die toon in die laaste gedeelte. Hy skryf: “If they (dus dié wat ongelukkig is met die NP) – and here I would like to say us – talk of new ideas and visions it is not just because this has recently become fashionable.” Hy vervolg:

We talk of ideas and visions that are freed from the prison of statutory entrenched race and colour criteria, which publicly and earnestly deal with the principle of free association; which accept community values and interests as a departure point, and which make no secret of the fact that blacks will sit in a future Parliament – whatever its structure may be.

Dan spel hy die konsekwensies soos volg uit: “What I have said makes it clear that continued association with the present National Party has become, for many of us, an impossibility.” Hoe ingrypend hierdie openbare onafhanklikheidsverklaring op sigself ook al was, val die afwesigheid van een saak op, naamlik sy ondersteuning van ’n een-mens-een-stem-verkiezing in ’n eenheidstaat.

Dat Esterhuyse deur president Botha genooi is om sy breuk met die NP en ondersteuning van die Onafhanklikes met hom te kom bespreek, is betekenisvol. Dit onderstreep die agting wat hy by Botha geniet het en sy status in NP-kringe. Esterhuyse (2012:28) vertel: “Dit was ’n baie vriendelike en openhartige gesprek [...]. Ek verduidelik my beweegredes om die Onafhanklikes te steun aan hom en sê dat die tyd vir ’n van-binne-af-strategie verby is.”

Daarmee het Willie Esterhuyse se baie lang verbintenis met die NP en sy selfopgelegte taak as hervormer van binne op ’n einde gekom. Kort na sy breuk met die NP en Broederbond het nuwe deure vir hom oopgegaan. Hy is genooi om betrokke te raak by gesprekke met die ANC.¹⁵ Daarna volg sy rol as tussenganger, wat uitloop op regstreekse gesprekke tussen die ANC en die regering, die ontbanning van die ANC en ander politieke partye, die formele onderhandelingsproses van die 1990’s en die eerste ten volle demokratiese verkiesing in 1994.

Esterhuyse het geen aktiewe rol in die formele onderhandelingsproses gespeel nie. Hy het nie heeltemal stil geraak nie en het veral as dosent in sake-etiek en skrywer van boeke met ’n teologiese inslag aktief gebly, maar nie op dieselfde wyse as in die aanloop tot die kontak met die ANC nie. Sy taak as wegbereider vir ’n nuwe politieke bedeling was egter voltooi. Daarvoor – en natuurlik sy rol as bemiddelaar – is hy op allerlei wyses vereer, onder meer met die Orde van Luthuli (silwer) en ’n eredoktorsgraad van sy alma mater, die Universiteit Stellenbosch.

6. Gevolgtrekkings

Hoe W.P. Esterhuyse se denke in die pers ontvou het, is in die voorafgaande volledig beskryf. Dit dui ook op die rol wat die (Afrikaanse) pers in daardie tydvak gespeel het om politieke hervorming aan te moedig. Die belangriker vraag is hoe oor Esterhuyse se moontlike invloed geoordeel moet word.

Die rol van meningsvormers word wyd in navorsing oor kommunikasie erken. Die plek van ander rolspelers word eweneens erken, selfs voordat die revolusie veroorsaak deur sosiale media die beïnvloedingsproses kompleks gemaak het. Esterhuyse se bydrae moet dus met versigtigheid benader word – selfs in die era voordat televisie diverser geword het en sosiale media die mediawêreld omgekeer het.

Desondanks kan tot die gevolgtrekking gekom word dat Esterhuyse oor die beste deel van twee dekades as openbare intellektueel ’n rol gespeel het in die voorbereiding van Afrikaners vir ’n nuwe politieke en sosiale bedeling.

Hoewel die konteks behoudend was, was dit vir iemand soos Esterhuyse *relatief* maklik om vooruit te loop: Hy was sedert sy studiejare ’n erkende leier, het as akademikus ’n groot mate van vryheid van spraak geniet en kon hom deur sy gewete laat rig – alles in soverre hy gemeen het haalbaar was vir ’n lojale binnekritikus.

As agendasteller het hy saam met koerante ’n duidelike rol gespeel. Die bostaande weergawe van Esterhuyse plek in koerante oor die jare tot 1987 vertel sy eie verhaal. Afrikaanse redakteurs het hom by herhaling gebruik om nuwe denke te artikeleer – iets wat hulle dalk nie self sou waag om te doen nie. Sou die koerante in hul eie kommentaar te ver vooruit loop, was die gevaar van sirkulasieverlies wesenlik (vgl. Van Deventer 1998:67). Meer nog: ’n Redakteur kon sy pos kwyt wees, soos wat Willem de Klerk (Froneman 2023:84–8) en Harald Pakendorf (2018:211–22) moes ervaar.

Onbetwisbaar is dat Esterhuyse ’n agendasteller was wat juis vir daardie doel deur koerante benut is. Die pers het *gekies* om dekking (met verskillende mates van prominensie en frekwensie) aan bepaalde gebeure of uitsprake te gee. Die berigte het nie net in Afrikaanse dagblaaie soos *Die Burger*, *Oosterlig*, *Die Volksblad*, *Beeld*, *Die Transvaler* en *Die Vaderland* verskyn nie, maar ook in Engelstalige dagblaaie soos *The Star* en *The Argus*. Dié blaaie het Esterhuyse se menings as nuuswaardig beskou omdat hy as Afrikaner-intellektueel prikkende gedagtes uitgespreek het oor aktuele sake van die dag.

Esterhuyse het telkens bestaande denke uitgedaag en hy het dit boonop in ’n idioom gedoen wat veral Afrikaanse lesers kon verstaan. Sy verwysing na die Christelike etiek val telkens op; hy het meer dikwels as mede-Christen met sy gehore gepraat, wat waarskynlik sy geloofwaardigheid verhoog het.

Byna sonder uitsondering het koerante politieke vernuwing voorgestaan wat juis deur Esterhuyse se menings bevorder is. *Die Burger* se beleid was, byvoorbeeld, “om druk uit te oefen vir vinniger hervorming en [...] om die kieserskorps saam te neem deur hulle voor te berei en toe te rus vir die ingrypende besluite wat voorgelê het”, aldus Wiets Beukes, destydse redakteur van die blad (Steyn 2002:316).

Dit is te betwyfel of lesers sulke berigte klakkeloos aanvaar het. Hulle was nie almal NP-gesind nie, of het nie noodwendig hervorming ondersteun nie. Die steun wat die Konserwatiewe Party in die referendum van 1983 en die 1987-verkiezing gekry het (vgl. Giliomee 2022:530, 534), moet byvoorbeeld verreken word. Meer nog: Die vrese dat die KP selfs die bewind kon oorneem, is byvoorbeeld in die Vrystaat deur die *Volksblad* se redakteur, Hennie van Deventer, aan die lyf gevoel (vgl. Van Deventer 1998:44, 45, 66–72).

Maar feit bly dat Afrikaanse koerante, waar lesers vir lank gedien is met berigte wat die apartheidsbeleid bevorder het (kyk Froneman 2023:47–53), Esterhuyse en sy mede-verligtes as voorposdenkers geakkommodeer, selfs verwelkom het. Hulle was in ’n mate gebonde aan bestaande partybeleid en moes pragmaties wees in hul verkenning van nuwe moontlikhede. Dit het Esterhuyse by uitstek gedoen.

In sy eie beoordeling van die “Afrikaanse media” (vermoedelik veral Naspers-koerante, nou Media24, en noordelike koerante soos *Die Transvaler*) verwys Esterhuyse (2015:183) na die “buitengewoon belangrike rol” wat die Afrikaanse media ná 1948 gespeel het “in die mobilisering van konsensus by die Afrikaner-elite”. Hy noem dit tereg ’n vennootskap.

Esterhuyse (2015:183–5) meen dat die kritiese stemme uit akademiese geleedere (hy noem uiteraard nie homself nie) “subtiel en soms minder subtiel deur Naspers se koerante ondersteun is deur ruimte vir hul meningsartikels te gee”. Esterhuyse meen nie dié fase is deur Naspers geïnisieer nie, “maar wel op bepaalde maniere ondersteun en bevorder”, soos gesien kan word in die dekking wat Esterhuyse ontvang het.

In die pre-onderhandelingsfase, toe Esterhuyse ’n sterk pleitbesorger van die driekamerparlement was, het die Afrikaanse koerante sterk steun aan die gedagte gegee.¹⁶ *Die Burger* se redakteur in die jare 1978 tot 1990, Wiets Beukes, verduidelik sy koerant se benadering in terme wat grootliks ooreenstem met Esterhuyse se benadering:

Die politieke neiging onder die stemgeregtigdes van die land in die jare tagtig was nie na links nie, maar na regs, want die Konserwatiewe Party was op pad om die amptelike opposisie te word. As iets verkeerd loop en die hervormingsproses kom tot stilstand, sou dit katastrofies vir die land gewees het. (Steyn 2002: 316; vgl. ook Scholtz 2015:31–5)

Al het Esterhuyse (2015:186–7) later ernstige voorbehoude gehad oor Afrikaanse koerante se rol ná 1994 het hulle in die 1970’s en 1980’s, saam met Engelstalige koerante, ’n onuitgesproke vennootskap met Esterhuyse gehad – altans totdat Esterhuyse ’n totaal ander rol, dié van stille fasiliteerder, aanvaar het.

Mense soos Esterhuyse is *genooi* om meningsartikels vir koerante of tydskrifte te skryf of aan radio- of TV-programme deel te neem. As Afrikaanse intellektueel wat die NP ondersteun het, het Esterhuyse vrye toegang tot die Afrikaanse media gehad. Tog val dit ook op hoe die *Sunday Times*, as grootste koerant in die land en skerp kritikus van regeringsbeleid, meermale vir Esterhuyse geleentheid gegee het om sy standpunte te stel. Esterhuyse se vriend Tertius Myburgh, redakteur van die koerant, het dalk om verskillende redes aan Esterhuyse prominente ruimte gegee. Die artikels was baie leesbaar, het duidelik ’n hervormingsagenda gehad en het bes moontlik Afrikaanse lesers na die blad gelok – dus ’n wen-wen-situasie, ook vir Esterhuyse, wat daardeur ’n wye leserskring, insluitende swart mense, bereik het (vgl. ook Mervis 1989:484).

’n Belangrike verdere dimensie van Esterhuyse se moontlike invloed, is dat hy en ander kommentators menings uitgespreek het waarby die koerante by geleentheid kon aansluit, of wat bevestigend was van standpunte wat die koerante self ingeneem het. Dit sluit ten nouste aan by die kerngedagte van die multistapvloei-model.

Saam het hierdie artikels ’n klimaat help skep waarbinne die regerende party kon wegbeweeg van ’n beleid wat geen plek aan bruin mense en mense van Indiërafkoms gebied het nie tot een waarin hulle hul plek in die parlement kon inneem. Daarna kon die realiteit van swart medeburgerskap aan die orde kom en verby die beleid van onafhanklike nasionale state (tuislande) gedink word. Intussen is talle diskriminerende wette een vir een geskrap en die terrein voorberei vir wat sou kom.

Uiteraard het al hierdie gedagtewisseling in die media nie buite konteks plaasgevind nie. Die groeiende onrus onder swart en bruin mense asook druk vanuit die buiteland en ’n verswakkende ekonomie het alles ’n rol gespeel. Maar waar sommige Nasionaliste dit as rede gesien het om vas te skop (en selfs weg te breek en die Konserwatiewe Party te vorm), het ander hul ingewortelde standpunte geleidelik laat vaar.

Kon die menings wat koerante en woordvoerders soos Esterhuyse uitgespreek het daartoe bygedra het? In terme van die assimilasiemodel was dit heel moontlik: Wanneer mense oor 'n lang tyd aan 'n konsekwente standpunt blootgestel word wat hul eie diepgewortelde standpunte verwerp, is verandering moontlik (vgl. De Fleur en Dennis 1991:559–61). In Esterhuyse se geval het hy boonop meermale 'n beroep op sy mede-Afrikaners se Christelike etiek gedoen en hulle dus gekonfronteer met vrae wat hul standpunte uitgedaag het.

Esterhuyse het sy geloofwaardigheid op twee maniere beskerm: deur konsekwent 'n bepaalde boodskap uit te dra én dit op so 'n wyse te doen dat hy steeds as binnekring-Afrikaner aanvaar is – totdat hy in 1987 met die NP gebreek het en 'n heel ander rol aanvaar het. Sy kernboodskap – dié van menswaardigheid en billikheid – het deurgaans dieselfde gebly, maar wat billik en haalbaar was, het teen 1987 'n ander vorm in sy denke aangeneem. In 'n beoordeling van sy (moontlike) rol is dit egter nie deurslaggewend nie. Suid-Afrika was spoedig besig om 'n ander land te word.

Hoewel die wit kiesers in 1989 nog sterk vir die NP en téén die Demokratiese Party (wat die sogenaamde Onafhanklike Beweging en die PFP ingesluit het) gestem het, het die meerderheid wit kiesers F.W. de Klerk se koersverandering op 2 Februarie 1990 sonder meer aanvaar.

Dit bring ons by 'n sleutelvraag: Hoe stellig kan oor Esterhuyse se invloed geoordeel word? Talle ander faktore was immers in spel, maar die rol van menings wat via koerante uitgespreek is, is moeilik om af te maak. Buiten vir die voor die hand liggende rol as agendasteller, is die koppeling daarvan aan die multistapvloeimodel belangrik (vgl. Brosius en Weimann 1996). Groter begrip kan gesoek word in die lig van die model se klem op idees wat via kommunikasienetwerke uitgedra word (vgl. Postelnicu 2016). So is Esterhuyse (en ander) se gedagtes potensieel na 'n steeds wyer kring uitgedra, maar dan binne 'n komplekse proses waar media-boodskappe nie regstreeks na 'n passiewe gehoor oorgedra is nie, maar waar tussengangers (mede-meningsvormers soos politici, kultuurleiers, leraars, skoolhoofde) die boodskap(pe) geïnterpreteer, oorgedra en herbewoord het voordat dit 'n selfs breër publiek bereik het (vgl. Anon. 2025).

Daar kan dus met geen stelligheid oor Esterhuyse se moontlike invloed geoordeel word nie. Ander teoretiese en metodologiese invalshoeke sal ander perspektiewe oopmaak en dalk begrip verhoog van 'n merkwaardige figuur, maar dit sal noodwendig moet kennis neem van Esterhuyse as voorposdenker op koerante se nuus- en meningsblaaie.

Bibliografie

Anon. 2025. Multi-step flow theory of communication in communication theory. <https://www.communicationtheory.org/multi-step-flow-theory-of-communication/> (26 Junie 2025 geraadpleeg).

Beukes, W.D. (red.). 1992. *Oor grense heen*. Kaapstad: Nasionale Boekhandel.

Brosius, H.-B. en G. Weimann. 1996. Who sets the agenda?: Agenda-setting as a two-step flow. *Communication Research*, 23(5), 561–80. <https://doi.org/10.1177/009365096023005002> (26 Junie 2025 geraadpleeg).

- Cillié, P.J. 1992. Pers en party. In Beukes (red.) 1992.
- Curran, J. en M. Gurevitch (reds.). 1996. *Mass media and society*. Londen: Arnold.
- De Beer, E. 2024. *Beeld 50 – Om 'n groot storie hard te slaan*. Johannesburg: Jonathan Ball.
- De Fleur, M. en E. Dennis, 1991. *Understanding mass communication*. Boston: Houghton Mifflin.
- De la Rey, P. 1974. There's a new spirit in Afrikaner thinking. *The Star*, 29 Maart.
- Du Plessis, T. 2015. Naspers en die WVK: Doeanepunt en paspoortstempel onderweg na 'n nuwe toekoms. In Rabe (red.) 2015.
- Esterhuysen, W.P. 1979. *Afskeid van apartheid*. Kaapstad: Tafelberg.
- . 2012. *Eindstryd*. Kaapstad: Tafelberg.
- . 2015. Die Afrikaanse media: Vredesmakelaars? In Rabe (red.) 2015.
- . 2023. Persoonlike mededelings in 'n reeks onderhoude.
- Froneman, J.D. 2023. *Ter wille van oorlewing, ideologie en geld*. Centurion: Akademia Uitgewers.
- Giliomee, H. 2004. *Die Afrikaners*. Kaapstad: Tafelberg.
- . 2012. Opstand, oorlog en oorgang, 1984–1994. In Pretorius (red.) 2012.
- Giliomee, H., B. Mbenga en B. Nasson. 2022. *Nuwe geskiedenis van Suid-Afrika*. Kaapstad: Tafelberg.
- Kruger, R. 1985. Die krisis van die dagbladpers. MA-verhandeling, Randse Afrikaanse Universiteit.
- Livingstone, S. 1996. On the continuing problem of media effects. In Curran en Gurevitch (reds.) 1996.
- McQuail, D. en M. Deuze. 2020. *McQuail's media and mass communication theory*. 7de uitgawe. Londen: Sage.
- Mervis, J. 1989. *The fourth estate*. Johannesburg: Jonathan Ball.
- Pakendorf, H. 2018. *Stroomop – Herinneringe van 'n koerantman in die apartheidsera*. Kaapstad: Penguin.
- Postelnicu, M. 2016. Two-step flow model of communication. *Encyclopedia Britannica*, 28 November. <https://www.britannica.com/topic/two-step-flow-model-of-communication> (26 Junie 2025 geraadpleeg).

Pretorius, Fj. (red.). 2012. *Geskiedenis van Suid-Afrika. Van voortye tot vandag*. Kaapstad: Tafelberg.

Rabe, L. (red.). 2015. *'n Konstante revolusie: Naspers, Media24 en oorgange*. Kaapstad: Tafelberg.

Scholtz, L. 2015. Pers, party en Afrikanernasionalisme. In Rabe (red.) 2015.

Serfontein, J.H.P. 1970. *Die verkrampte aanslag*. Kaapstad: Human & Rousseau.

Steyn, J.C. 2002. *Penvegter – Piet Cillie van Die Burger*. Kaapstad: Tafelberg.

Van Deventer, H. 1998. *Kroniek van 'n koerantman*. Welgemoed: Tarlehoet.

Van Niekerk, A. (samest.). 1996. *Filosoof op die markplein*. Kaapstad: Tafelberg.

Van Reenen, R. 1979. Christelike grimering haal sonde nie uit diskriminasie. *Beeld*, 9 November.

Berigte, briewe en artikels uit die volgende koerante gebruik:

Beeld

Die Burger

Die Republikein

Paarl Post

Rapport

Sunday Times

The Argus

Eindnotas

¹ *Verligtes* is die term wat aan hervormingsgesinde ondersteuners van die regerende Nasionale Party gegee is in teenstelling met die behoudende (konserwatiewer) *verkramptes*.

² Esterhuyse kan nie met enige positivistiese akkuraatheid as “invloedryk” bestempel word nie, maar het vertroue op vele terreine geniet en is deur talle instansies, hier en in die buiteland, hoog geag as meningsvormer. Dit sal blyk uit talle verwysings verder aan in die artikel.

³ Die motivering vir die eerbewys verwys na sy “humble yet significant contribution to the ultimate success of negotiations”.

⁴ Die historikus Hermann Giliomee vind dit egter nie problematies om na die koerantredakteur Piet Cillie as een van die belangrikste Afrikaanse meningsvormers in 'n bepaalde periode te verwys nie en 'n hele hoofstuk daaraan te wy (kyk Giliomee 2015:39–49).

⁵ Die knipsels is deur Esterhuyse se vrou, Annemarie Esterhuyse, bewaar. Sy gee toe dat hulle soms 'n berig of artikel gemis het, maar Esterhuyse is tevrede dat dit 'n goeie oorsig bied.

⁶ Kruger (1985) gee 'n volledige weergawe van koerante se daaglikse gemiddelde sirkulasie-syfers vir die periode 1975–1984. So het *The Argus* se syfer destyds nog bó 100 000 gestaan (tans sowat 7 000), *The Star* op sowat 180 000 (tans sowat 18 000), *Die Volksblad* het op sowat 25 000 gestaan (intussen gestaak; slegs aanlyn te lees), en *Die Burger* op sowat 70 000 (tans sowat 24 000). Die Afrikaanse koerante noord van die Vaalrivier het weens die koms van *Beeld* in 1974 begin daal, maar sowat 120 000 van Perskor se koerante (*Vaderland*, *Hoofstad*, *Oggendblad* en *Transvaler*) is in hierdie jare verkoop terwyl *Beeld* se sirkulasie van 33 000 tot 90 000 plus opgeskiet het. Al die Perskorkoerante was teen 1993 gesluit en *Beeld* het ná 'n hoogtepunt van meer as 100 000 skerp gedaal en die blad is in 2024 gesluit. Netwerk24 se intekenare staan egter op sowat 100 000 terwyl Maroela Media sowat twee miljoen lesers per maand het.

⁷ Hieroor is al uitvoerig geskryf, bv. Serfontein (1970:219–230); Cillie (1992:457–86); Van Deventer (1998:73–9); Scholtz (2015:27–36); Du Plessis (2015:81–94); en Froneman (2023:36–60).

⁸ Giliomee (2004:557–9, 561–85) beskryf die politieke realiteite waarmee die regering in die 1970's en 1980's te kampe gehad het. Dit onderstreep sowel die noodsaak van hervorming as die veiligheidsuitdagings – 'n knyp tang wat wit kiesers versigtig gemaak het vir radikale hervorming.

⁹ So verskyn prof. Ben Marais se boek *Kleurkrisis van die Weste* reeds in die 1950's, rebelleer ds. Beyers Naudé in die 1960's teen die NG Kerk se standpunte jeens apartheid, en berig *Rapport* in 1976 (17 Oktober) oor 'n “geleerde opstand” vanuit die Afrikaanse Calvinistiese Beweging op Potchefstroom. Die vernuwende denke van koerantredakteurs soos Schalk Pienaar (*Die Beeld*) en Willem de Klerk (*Die Transvaler* en *Rapport*) is ook bekend (vgl. Froneman 2023:77–97).

¹⁰ Esterhuyse (2023).

¹¹ Persoonlike waarneming deur die skrywer in 'n filosofieklas, Universiteit Stellenbosch, 1976.

¹² Die uittreksels sou moontlik lesers én kopers van die boek trek. Naspers was immers in daardie jare 'n maatskappy waarin onderlinge ondersteuning (dus van 'n susteruitgewery) gebruiklik was (vgl. Froneman 2024) – tot wedersydse voordeel.

¹³ Die berig was na aanleiding van 'n geleentheid op Stellenbosch voor 'n meestal studente-gehoor. Volgens Esterhuyse het die studente Vorster se aanval in stilte aangehoor, waarna die oudpresident en gewese kanselier van die universiteit summier vertrek het. Persoonlike mededeling deur Esterhuyse (2023).

¹⁴ Persoonlike mededeling deur Esterhuyse (2023).

¹⁵ Hiervan vertel Esterhuyse volledig in sy boek *Eindstryd* (2012).

¹⁶ Van Deventer skryf uitvoerig hieroor in sy boek *Kroniek van 'n koerantman* (1998).